

COMENIUS EMBLÉMÁJA ÉS JELMONDATA*

(A képi és a nyelvi jelrendszer közlő értéke)

DR. BAKOS JÓZSEF

(Közlésre érkezett: 1973. december 3.)

1. Alig lehet komoly okát adni annak, miért nem foglalkozott a Comenius-filológia alaposabban Comenius *emblémájával*, képi ábrázolásának szimbolikájával s *lemmájával*, *jelmondatával*. A lemma, a *jelmondat* értelmezésével már többen próbálkoztak, a nyelvi forma filológiai elemzését azonban elhanyagolták. A jelmondatot támogató, erősítő képi ábrázolás jelentésfunkciójáról, annak értelmezéséről még rövid megjegyzések is alig olvashatók. Dolgozatunknak tehát az a célja, hogy a Comenius-kutatás e mulasztását pótolja.

Elsősorban azt a feladatot kell vállalnunk, hogy mind a szimbolikus ábrázolás, mind a jelmondat forrásainak feltárásával próbáljuk értelmezni a két forma mondanivalóját. Comenius emblémája nem teljes szerkezetű: a jelmondat és a szimbolikus ábrázolás mellett *nem olvasható a képi ele-*

1. kép

* A nemzetközi Comenius-kongresszuson tartott előadás egy részlete.

mek szimbolikus jelentését értelmező szöveg. Ezért ezt az értelmezést is nekünk kell elvégeznünk. A jelmondat és a képi ábrázolás azonban Comeniusnál is olyan *emblematis egység*, amelyben a nyelvi jelek és a képi elemek az *egységes közlést* erősítik, együtt hatnak, s teszik teljessé a mondanivalót.

Az egységes közlésformán belül azonban van bizonyos eltolódás. A *közlő szerepet* eltérő módon vállalják. A jelmondat zártabb, tömörebb szerkezetű, a szimbolikus ábrázolás a lazábban egymáshoz fűzött képi elemek révén már nyitottabb.

Ha alaposabban megfigyeljük Comenius emblémáját (vö.: 1. kép), elsősorban azt állapíthatjuk meg, hogy a *jelmondat* éppen nagyfokú *tömörségével* hat reánk, az *ábrázolás* pedig képi elemeinek *sokféleségével*. Valóban igazató az ellentét a két közlőforma között. Mind a jelmondatnak, mind a jelképnek ugyanis *önálló információs értéke* is van. Ezt az önálló, sajátos használati értéket is jól kell ismernünk ahhoz, hogy a szó és a kép külön-külön megvalósuló, de mégis *egységesen ható* közlő szerepét megértsük, értelmezni tudjuk.

A két közlőforma értelmezésével kapcsolatban mi olvasható az eddigi írásokban? A jelmondat mondanivalóját egy-egy írás megpróbálta ugyan magyarázni, de senki sem vállalkozott arra, hogy a lemma nyelvi elemeinek sajátos jelentését, használati értékét ne önmagában értelmezze, hanem Comenius pedagógiájának, panszofikus tendenciájú elméleti tételeinek rendszerébe ágyazva szolgáltassa meg.

Comenius emblémája grafikus eszköztárának elemzése, értelmezése terén még kevesebb történt, pedig a jelmondat teljes értékű értelmezése sem végezhető el a képi elemek elemzése nélkül. A jelmondat szavakkal, nyelvi jelekkel, a hozzá társított ábrázolás pedig képi elemeinek egységes szimbolikájával erősíti fel a mondanivalót, annak didaktikai jellegét s humanista kicsengésű tendenciáit.

Először a jelmondat *nyelvi formáját* vizsgáljuk meg részletesebben. Az *Omnia sponte fluant, absit violentia rebus* jelmondat igen tömör szerkezetű: minden szó fontos és *sajátos szerepet* vállal benne. Az egyes nemzeti nyelvekre fordított változatok aligha versenyezhetnek a nagyon gazdaságosan formált, igen tömör latin nyelvű eredetivel. Ezt bizonyítják a magyar megfelelők is. A latin eredetűnek magyar fordításai nem annyira tömör szerkezetű mondatformák. Most csak négy olyan magyar mondatot mutatunk be, amelyben a magyar szakszók önmagukban is azt bizonyítják, hogy a latin mondat kulcsszavainak (*res, sponte, omnia, violentia*) értelmezésében nagy az eltérés, illetőleg a bizonytalanság. Meg kell tehát rajzolnunk azt a filológiai hátteret, amelyben e kulcsszavak használati értéke egyértelműbbé válik. Elsősorban a *res* és a *sponte* szavak tartalmának és használati értékének jó ismerete szükséges ahhoz, hogy a comeniusi szándéknak megfelelően értelmezhezzük a jelmondat sajátos mondanivalóját. A történetiség vetületének tükrében is világossá válik, mennyire eltérő indíttatású interpretációra készítenek az alábbi magyar formák: *Minden önként menjen, távol legyen az erőszakoskodás. — Minden önként folyjék, ne legyen erőszak a dolgokban. — Maradjon távol*

minden erőszak, minden magától menjen. — Minden jószántunkból történjék, tűnjék el az erőszak világunkból.

Az idézett magyar megfelelők valóban sokféleképpen értelmezhetők, illetőleg a mondatok eltérő értelmezéseket sugallnak. Vannak, akik nagyon leszűkítik a jelmondat mondanivalóját, és azért tartják „rokonszenvesnek” Comenius jelmondatát, mert ezzel is elítélte a testi fenyítést, az iskolai veréseket, az erőszakos módszereket (Tanügyi Újság, 1972. 7. sz.). Mások úgy értelmezték a jelmondatot, hogy vele Comenius azt a kellemes, örömteli iskolai munkát propagálja, amelyben központi szerepet kap az *autopraxia*, az önálló tevékenység, az *autopsia*, a saját belátás, az *autolexia*, az önálló olvasási kedv, az önálló kutatási szándék (vö. még: Pampaedia: Cap. VII. 2.). Próbálták úgy is értelmezni a jelmondatot, hogy abban Comenius a természetesen folyó módszerre, a természethez való igazodás elvére és gyakorlatára hívta fel a figyelmet. A jelmondat tehát tömören arra oktat, hogy a természet (*natura*) mutassa az utat az iskolai foglalkozásokban, s mind a tanítók, mind a tanulók *önként* (*sponte*) vállalják sajátos feladatukat. Ennek az értelmezésnek szellemében a comeniusi jelmondat *sponte* kulcsszava tehát ebbe a szinonimasorba illeszthető bele: *naturaliter, libere, non violente*. Újabban egyesek megpróbálják kitágítani és filozófiai, sőt művelődéspolitikai síkra vetíteni a jelmondat igazi értelmét, valódi mondanivalóját, s azt állítják, hogy a lemma *res* kulcsszavának fogalmi tartalma és használati értéke a bennünket körülvevő *valóságra*, az egész *emberi életre* utal, s nemcsak az ember beavatkozása nélkül változó természetre. A jelmondatból tehát az tűnne ki, hogy Comenius az erőszakos és a romboló beavatkozással (*violencia*) szembeállítja az *önként* (*sponte*) vállalt alkotó emberi tevékenységet. Többen látják Comenius jelmondatában a *toleráns filozófiának*, általában a *toleranciának* pedagógiai vetületét is (Vö. Bakos: Einige aktuelle Fragen der Comenius-Philologie, Acta Comeniana 1972. 3. [XXVII.] 391—404. Bakos: A filológus Comeniusról a magyar vonatkozású nyelvészeti, terminológiai és textológiai problémák tükrében. Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei 537. sz.).

Sokféle értelmezés született tehát meg Comenius jelmondatával kapcsolatban. Az egyértelműbb magyarázat érdekében a jelmondat kulcsszavait kell még alaposabban megvizsgálnunk. De fel kell vázolnunk azt a filológiai háttérrel is, amelyben Comenius pedagógiai nézeteinek és szándékainak megfelelően a jelmondat kulcsszavai fogalmi tartalmukat és használati értéküket tekintve, sajátos fejlődésen mentek át.

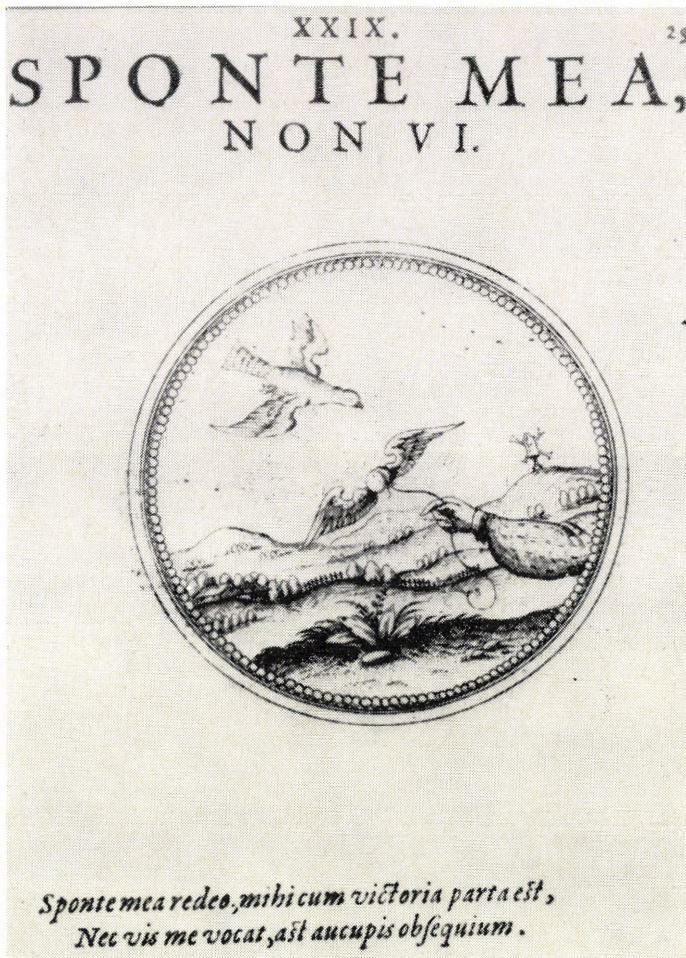
Comenius jelmondatának *omnia fluant* szókapcsolata értelmezésénél, használati értékének megállapításánál tekintetbe kell vennünk a megnevezési funkció indító okait is. Vannak, akik azt állítják, hogy ebben a szó szerkezetben *Hérakleitoszra*, illetőleg *Senecára* utaló reminiscencia is megfogalmazást kapott, s így értelmezésében a következő rokonértelmű sort kell felhasználnunk: *minden folyjék, minden mozogjon, minden változzon, minden fejlődjön*. A mozgásban és a változásban fontos szerepet játszik a *fejlődés mozzanata* is. Az *omnia* szóalak értelmezését tekintve arról is szólnunk kell, hogy Comenius műveiben igen gyakran kapnak nyelvi szerepet az *omnes, omnia, omnino* nyelvi formák. Ebben a jelmondatban

az *omnia* nyelvi forma nemcsak az egyes dolgok, az egyes jelenségek elemeinek tömegét nevezi meg, hanem azt a szerves organizmust is, amely valójában az egész *emberi világot* (*mundus hominis*), s a körülöttünk levő teljes *valóságot* is jelenti.

A jelmondat legfontosabb kulcsszava a *sponte* szóalak. Hogy milyen jelentéstartalommal és használati értékkel él vele Comenius, érdemes azokat a szövegösszefüggéseket is megvizsgálnunk, amelyekben nyelvi szerepet kapott ez a nyelvi forma. Comenius a *Lexicon Reale Pansophicum* hasábjain (vö.: *De Rerum Humanarum Emendatione Consultatio Catholica*. Tom. II., Pragae, 1666. 653. l.) így értelmezi a *sponte* szóalakot: „*Nota actionis libere fluentis*”: az önként, a szabadon folyó cselekvésnek a nyelvi jele, megnevezése. Ugyanitt a *spontaneus*, *spontaneum* szóalakoknak ilyen értelmezését nyújtja: „*Spontaneum, quod sua sponte fit.*” A *Panegersia* lapjain még teljesebbé teszi ezt az értelmezést: „*Spontaneum est, quod sua sponte, hoc est libere, propriaque inclinatione aut fit aut operatur.*” (Cap. IX. 5.) Emlegeti Comenius gyakran a *spontenaitas* kifejezést is, a leggyakrabban ilyen összefüggésben: *Spontaneitas seu Libertas*. A *Panaugia* lapjain is (Cap. III. 20.) találkozunk a *sponte*, *sua sponte* nyelvi formákkal. Pedagógiai vetületében, didaktikai tendenciáival a *Didactica Magna* hasábjain nyújt értelmezést Comenius a *sua sponte* jelzős szerkezetéről, s azt a követelményt helyezi előtérbe, hogy az iskolában, az oktatás folyamatában szabadon, könnyen, s önként folyjék minden, legyen távol az erőszak, az ütlegetés, a kényszer: „*Procedat absque plagis, rigore, coactione*” *ulla, levissime, molissime et quasi sua sponte*” [Cap. XII. 2. (IV.)].

A *sponte*, a *sua sponte* nyelvi formák értelmezését segítik elő azok az ellentétes értelmű szavak, kifejezések is, amelyeket a Comeniust megelőző és a Comenius korabeli szerzők munkáiban is oly gyakran olvashatunk. Nem véletlen pl., hogy *Raymundus de Sabundus Hispanus*, a XV. századi kiváló orvosfilozófus *Dialogi de Natura hominis* (Lugduni Galliae, 1550), *Theologia Naturalis* (Venetiis, 1581) című írásainak hasábjain is oly gyakran funkcionálnak Comenius jelmondatának e kulcsszavai: *sponte*, *violentia*. Comenius 1661-ben arra vállalkozott, hogy magvas előszóval ellátva kiadja *Sabundus* alkotását, ezzel a címmel: *Oculus fidei theologia naturalis, sive liber creaturarum De Homine et Natura ejus*. Ante duo secula conscriptus, nunc autem Latiniore stylo in compendium redactus a Johanne a Comenio oblatus, Amstelodami, 1661. Amikor *Sabundus* az ember természetéről, értelméről, érzelmi világáról, s annak fejlődéséről és formálásáról, neveléséről beszél, egymást kizáró ellentétzéssel a következő kontextusokban használja fel a comeniusi jelmondat két legfontosabb kulcsszavát: „*Voluntas ad sponte volendum...*” (Prologus); „*... intellectum rerum, seu eligendi arbitrium libere ac sponte...*” (Cap. XXXVI.); „*... sponte, sine coactione... liberam et spontaneam, non coactam...*” (Cap. CIX.); „*... maxime sponte, non per violentiam...*” (CXIII.); „*... transformatio est naturalis, neque coacta aut violenta, sed libera, spontanea... amor quocunque vadit...*” (Cap. CXXXI.).

A jelmondat nem óhajként, hanem *kategorikus parancsként* fogalmazza meg ezt a követelményt: *Absit violentia rebus*. Sajátos használati értéket kapott ebben a nyelvi formában a *res* szó is. Tudjuk, hogy a *res* nyelvi jel fogalmi értéke, jelentéstartalma sajátos fejlődésen ment át Comenius műveiben. Más tartalma van e szónak a *Physica*, más a *Centrum securitatis* lapjain, ismét más a *Triertium catholicum* megfelelő fejezeteiben. A jelmondatban a *res* szóalak a *Pampaedia* hasábjain nyelvi szerepet kapott *res* szóéhoz hasonlóan nemcsak panszofikus, hanem általánosabb értelemben vett pedagógiai tendenciájú fogalmi értéket is hordoz. Így nem egyszerűen csak a *dolgokat* nevezi meg, hanem azoknak a dolgoknak, jelenségeknek, történéseknek, emberi alkotásoknak *összességét*, ami az emberi világban jelentkezik, ami az emberre vonatkozik, s az embertől ered. Ebben az összefüggésben az *absit violentia rebus* nyel-

2. kép

vi képlet arra utal, hogy az *önként, szabadon együttműködő egész emberi közösség életéből* kell kiiktatnunk az erőszakot, s nemcsak az iskolai oktatás és nevelés folyamatából.

A jelmondat nyelvi formájának, nyelvi elemeinek előéletéről és hagyományozódásáról is érdemes szólnunk. Nemcsak a nyelvi formába öntött gondolat és szándék, hanem még a nyelvi forma, illetőleg nyelvi jel és jelkapcsolat is elevenen élt a Comenius korabeli és a Comenius utáni embléma-alkotások szövegeiben. *Sambucus* (Sámboky) egyik emblémájához (Neglecta virescunt... ad H. Junium) társított szövegben pl. ezt olvashatjuk: „*Sponte alit et prudentia dignos...*” (*Sambucus: Emblemata, Antverpiae, 1564.*). *Camerarius* emblémagyűjteményének [*Symbolorum et Emblematum Centuriae III. (1590)*] XXIX. emblémájához kapcsolt szövegben ez a mondat található: „*Sponte mea, non vi.*” (Vö.: 2. kép.) *Catzius* emblémáskönyvében Comenius jelmondatának kulcsszavai a következő szövegösszefüggésekben kapnak szerepet: „*Mitia sponte fluit...*”; „*Mite pyrum vel sponte fluit...*” (Jacobi Catzii Silenus Alcibiadis, sive Proteus, Amsterdam, 1622.). Ugyancsak ebben a gyűjteményben a XLIII. emblémához társult lemmában ez a mondat jelentkezik: *Vis omnis abesto.* A *De ichnographica* (Viennae, Austriae, 1751.) című kiadvány egyik képe alá írt szövegben is szerepet kapott a *sponte sua* nyelvi forma: „*Quum satis imbuerint docilem theoremata mentem, Sponte sua manibus conciliatur opus...*”

Átnéztük A. Henkel és A. Schöne nagy gyűjteményének (*Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts, Stuttgart, 1967.*) anyagát is. Comenius jelmondatának kulcsszavai feltűnően gyakran kapnak szerepet e kiadványban közölt emblémákhoz társított jelmondatokban, szövegekben is. A leggyakoribb változatok a következők: „*Sponte mea redeo, nec vis me vocat.*”; „*Per pluvias soliti tollere sponte caput*” stb., stb. Egy, a XVII. században nagyon olvasott emblémáskönyvben (Philothei Symbola Christiana, Francofurti, 1677) is gyakran találkozunk Comenius jelmondatának kulcsszavával. A LXVI. szimbólumhoz társult szövegben pl. ezt olvashatjuk: „*Sponte tua feror aura.*” (Vö.: 3. kép.)

Még egy adatot annak bizonyítására, hogy Comenius jelmondatának nyelvi elemei mennyire gyakran és milyen változatos funkciókban vállaltak más szerzők műveiben is szerepet. Bán Imre egyik tanulmányában (*Irodalomtörténeti Közlemények, 1970. 565.*) arra hívta fel a Comenius-kutatók figyelmét, hogy „a nagy pedagógus híres jelmondata *Vida-imitatio*”. Valóban Comenius jelmondatának kulcsszavai M. H. *Vida* (vö.: 4. kép) (1485—1566) híres tankölteményének következő szövegösszefüggésében kaptak nyelvi szerepet: „*Nec positus insit violentia rebus: omnia sponte sua veniant.*” (*Ars poetica: Poeticorum, Libri III. 1527. 451—454.*) *Vida* azt a gondolatot fogalmazta meg ebben a versrészletben, hogy az embert ne a váratlan sors irányítsa, kormányozza, hanem csak az *értelem* és az *előrelátás*. (Nec te sors inopina regat, omnia consiliis provisa semper nutu rationis eant res.). *Vida* gondolatsorát záró mondatban valóban azok a nyelvi jelek vállaltak szerepet, amelyek *alapot adhattak* Comenius jelmondata nyelvi formájának kialakításához is.

2. Comenius jelmondata szavakban megfogalmazott mondanivalójának támogatására szolgál a jelmondathoz társult *embléma*, a képi ábrázolás is. Valójában az *ábrázolás képjelei teszik teljessé a jelmondat információját*. Az ábrázolás tehát nem teljesít a jelmondattól elszakítható funkciót: *egységes jelképrendszerben együtt vállalják a közlő szerepet*. Mivel Comenius nem írt az ábrázoláshoz külön értelmezést, a képi elemek szimbolikus jelentésének magyarázatát nekünk kell megadnunk. Az egyes képi elemekhez ugyanis olyan gondolatok, információk kapcsolódnak, amelyeknek megfejtése nélkül nem tudjuk magyarázatát adni annak, hogy a jelmondathoz miért ilyen rajzi elemekkel megszerkesztett ábrázolást társított Comenius. Arról is szólnunk kell, hogy az embléma didaktikailag is jól megkomponált közlőeszköz. A rajzi elemek külön-külön is közvetítenek bizonyos információt, s együttesen pedig éppen célszerű elrendezettségükben alkalmasak, hogy bizonyos elvont gondolatsort érzékileg és a látás síkján elevenítsenek meg úgy, ahogyan az embléma külön funkciójáról maga Comenius is vélekedett. Szerinte az embléma feladata: „*reductio Intelligibilis ad sensuale sit per Emblemata...*” (Novissima linguarum Methodus, Cap. X. 90.).

3. kép

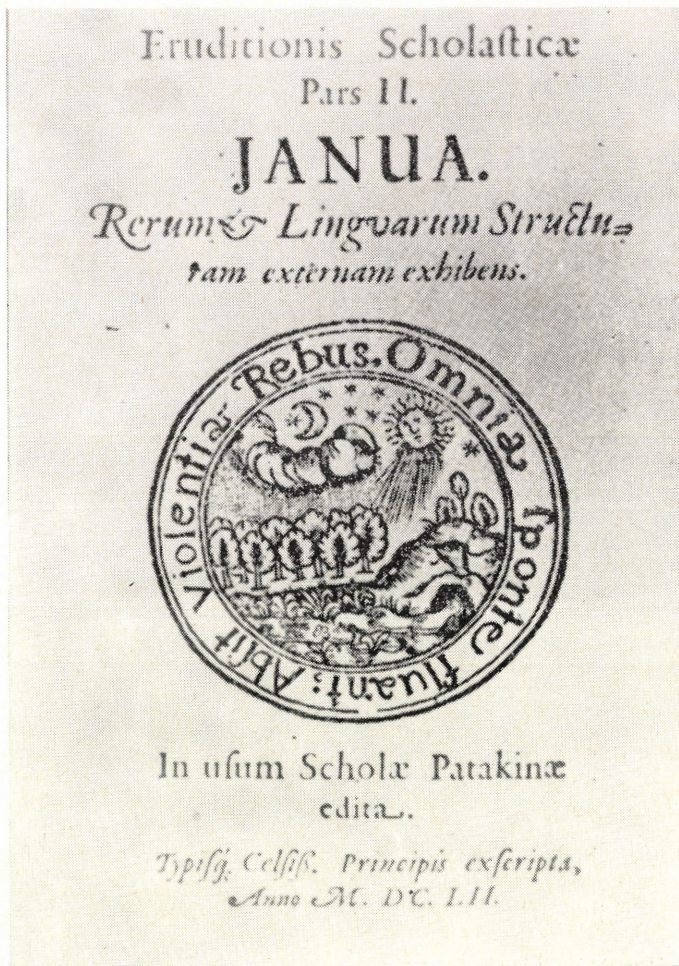
4. kép

Milyen képi elemek vállalnak funkciót az ábrázolásban? A világ, az ég, a föld, a természet, az élet egy-egy jelensége, alkotó része: a nap és értező fénye, a felhők, a víz, a levegő, a szél, a növényzet stb. stb. Ezek a képi elemek nem pusztán illusztrációként, nem dekoratív céllal kerültek Comenius emblémájára, hanem sajátos jelképi értelmükkel fontos közlő szerepet teljesítenek. E rajzi elemek jelképi értelméből kell kiolvasnunk a jelmondat mondanivalóját is erősítő képi ábrázolás szimbolikus jelentését (Vö.: Bakos, Hevesi Szemle, 1973. 2. sz. 52—54.).

A képi elemek hagyományozott közlési formák. Felkutattuk a forrásait is. A következőkben erről adunk számot. Comenius számára is fontos forrás volt Horapolló (Horus Apollo) II—IV. századból való, 1419-ben előkerült *Hieroglyphica* című mű. Az egyiptomi hieroglifák ideografikus rajzainak és szimbolikus ábrázolásainak magyarázatát, értelmezését nyújtó alkotást igen sokszor kiadták, értelmezték, magyarázták és megfelelő áb-

rázásokkal is gazdagították. E kiadványok között különösen fontos forrásanyag *Pierius Valerianus Hieroglyphica*, seu de sacris Aegyptiorum... literis Commentarii libris quinquaginta octo digesti... accesserunt...: *Hori Apollonis Hieroglyphicorum Libri duo*, Lugduni, 1626. című gyűjteményes kötete.

Feltűnő, hogy Comenius emblémájával is milyen kevesen foglalkoztak, s a hatalmas Comenius-irodalomban csak egy-egy szerény közlemény érintette ezt a problémát. Ludwig Kellner egy rövid közleményében próbálkozott meg a képi elemek értelmezésével, de csak nagy általánosságokban szólt arról, hogy Comenius emblémája, szimbolikus ábrázolása külön közlő funkciót is teljesít. Az egyes képi elemek mondanivalójára nagyon szűkszavúan így utal: a szimbolikus rajz a világegyetemet, a mindenséget

5. kép

LINGUARUM METHODVS NOVISSIMA,

Fundamenta Didacticis solide superstructa :
Latine lingvæ exemplo realiter demonstrata :
Scholarum usibus jam tandem examullim ac-
commodata :

Sed & in super aliis studiorum generibus magno
usu accommodanda.

Ante tamen

*Eruditorum judicio publico exposita, scripta
ac seorsum Censurae submissa.*

à
JOHANNES COMENIO
MORAVO.

*Wolfgangi à Pörschke
Dominus providebit*

6. kép

ábrázolja; a nap s a felhők rajza; a fény és a sötétség küzdelmét szimbolizálja. Az emblémában a csillagok számában is szimbolikus értelmet keres, és a hét csillag a „szent” hét számjegy szimbóluma (Vö.: Monatshefte der Comenius-gesellschaft, 1892. I. füzet. 170. l., 1908. 5. füzet, 170—173. l.).

Nagyon foghíjas ez az értelmezés. A világ, a természet, az élet igen fontos elemeit szimbolizáló rajzok sajátos funkcióját csak úgy tudjuk ér-

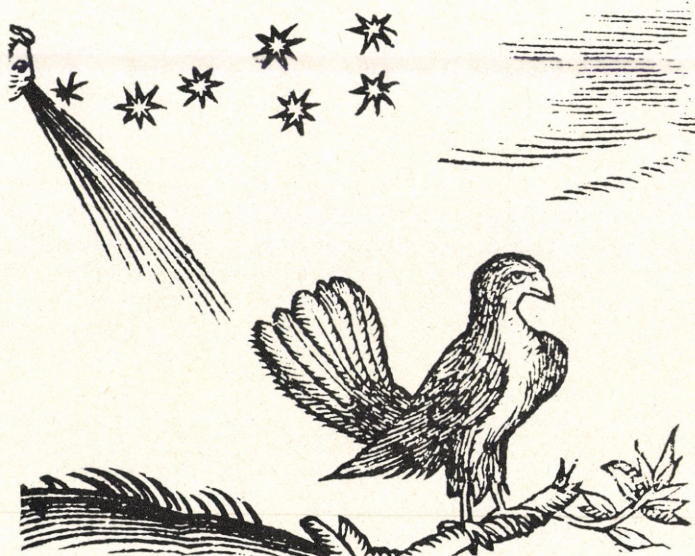
telmezni, megmagyarázni, ha ismerjük azt a *hagyományozott szimbólumrendszer*t, amelyben ezek a képi elemek sajátos szerepüket teljesítik. A *nap* és érlelő *fénye*, a *felhők* és a göröngymálasztó, a csirát bontó, a termést nevelő *eső*, az életet adó *víz* és *levegő* jelképi értelméből ezt a fontos információt olvashatjuk ki; Ahogyan a *nap* és érlelő *fénye* megvilágít mindent, s termékenyít melegével, és ahogyan a *víz* *frissít, tisztít*, ahogyan az *eső* a *termékenység forrása*, ugyanúgy neveli, finomítja az oktató és nevelő tevékenység az embereket. Ahogyan a *világban*, a *természet* harmonikus *rendjében*, *önként* teljesíti szerepét a *fény*, a *víz*, az *eső*, a *növényzet*, úgy kell hogy érvényesüljön minden oktató-nevelő tevékenységünkben az *önkéntesség*. Önként, szabadon kell vállalnunk a partnerszerpet a nevelőknek és a nevelteknek, a tudást árasztó, s az ismerekre szomjazó közösségeknek. Így zárul be a kör: a *jelmondat szójelei* és az *ábrázolás képi elemei szimbolikusan mindezt együtt mondják el*. Így érthető meg, hogy miért került ez az embléma és a hozzá társított jelmondat Comenius műveinek, elsősorban tankönyveinek címlapjára. (Vö.: 5. és 6. kép.)

Láttuk, hogy Comenius jelmondata beleilleszkedik a nemzedékről nemzedékre hagyományozott hasonló szerkezetű nyelvi jelek rendszerébe. Ugyanígy illeszkedik bele a hagyományba Comenius emblémájának képi eszköztára és jelképrendszere is. *Horapollo Hieroglyphica* című munkájának egyik ábrázolása és a hozzá fűzött értelmezés is ezt bizonyítja.

A 36. embléma (vö.: 7. kép), illetőleg a hozzá társított szöveges értelmezés pontosan megmutatja, hogy Comenius a képi elemek tekintetében is a hagyományból merített, s világosabbá válik az is, mi az ábrázolás valódi mondanivalója. Ha összehasonlítjuk Horapollo, illetőleg Pierius Valerianus könyvének ábrázolását Comenius emblémájával, kitűnik, hogy a szemléletben, a közlési szándékban, s a képi elemek elrendezésében nagy a hasonlóság közöttük. De Comenius emblémája szimbolikájának helyes értelmezéséhez nemcsak a képi ábrázolás, hanem a hozzá kapcsolódó szöveg is jó eligazítást nyújt. Az értelmező szöveg így formálódik: „*Quomodo eruditionem ac doctrinam significant? Doctrinam autem indicantes, caelum pingunt, rorem fundens, innuentes, quod quemadmodum ros decidens, in omnes quidem plantas diffunditur, at eas duntaxat mollit, quae eius naturae sunt, ut molliri possent, caeteras vero, quae suapte natura durae sunt, non item: sic et doctrina communiter ad omnes pertingit homines, quam quisquis faelici natus est ingenio, ut rorem arripit, qui vero ingenii facultate destituitur, idem efficere non valet...*” Kitűnik ebből a szövegből, hogy a hozzá társult szimbolikus ábrázolás képi elemeire, az *égre*, a *felhőre*, a felhőből hulló, a természetet, a növényzetet eltető *harmatru* bízták az *eruditio*, a *doctrina*, a *képzés*, a *tanítás*, általában az embert formáló *pedagógiai és nevelői tevékenység ható erejének szimbolikus megjelölését*. Valójában olyan összetett hasonlat két részét alkotja az ábrázolás és a szöveges értelmezés, amelyben a hasonlat minősítő, meghatározó része valójában a képi elemek szimbólumrendszere, a hasonlat *meghatározott*, minősített *alaptagja* pedig maga a szöveg. Szójelekre áttéve így foglalható össze a két alkotó rész mondanivalója: ahogyan az égből alá hulló harmat szétáradva éleszti, táplálja a növényzetet, úgy neveli, for-

7. kép

8. kép

9. kép

málja, finomítja az oktató és nevelő tevékenység az embereket: erősíti tehetségüket, s jóra, szépre neveli érzékeny készségüket. Nem véletlen tehát az sem, hogy Comenius képi elemeinek szimbolikája és jelmondata is ilyen hasonlatsorba illeszthető bele. (Vö. még: Kircher Athanasius: *Qedipus Aegyptiacus hoc est Universalis Hieroglyphicae Veterum ... instaurationis, Romae, II. k. 1652—1653, 9. l.: „... sicut vi Solis nubes plena vaporibus ... eleuata, ... per pluuiam terrae confertur: ita ... homines virtute doctrinae, eleuatos ..., ingentia animi emolumenta confert...”*)

Ha a XVI. század óta egyre több kiadásban megjelent emblémák képi eszköztárát is jól megfigyeljük, észrevehetjük, hogy az egyes rajzi elemek ugyanazt az információs szerepet igen gyakran vállalják. Hagyományozó-

10. kép

dott tehát a szimbolikus ábrázolás módja, formája is. Az alábbiakban azokat a képi elemeket mutatjuk be, amelyek mint az emblematisz szimbólumrendszer részelemai a leggyakrabban hagyományozódtak, s Comenius emblémáján is sajátos információt nyújtó szerepet vállaltak. *Horapollo*, *Pierius Valerianus*, illetőleg *Kircher* (*Qedipus*, 1653) gyűjteményében közölt ábrázolás (vö.: 8—9. kép) képi elemei (a hét csillag, a „szent”, a bűvös szám jelentkezése) megtalálhatók Comenius emblémájának rajzi elemei között is. Ugyanebben a szimbólumrendszerben kapott nyelvi szerepet ez a képi elem Comenius *Orbis Pictus*ának CI. fejezetéhez társított ábrázolásban is (vö.: 10. kép). Comenius emblémája legfontosabb képelemei a *nap* (sol), az *eső* (imber, pluvia), a *felhő* (nubes), a *harmat* (ros), a *növényzet* (planta) gyakran vállalnak közlő szerepet *Camera-rius* emblémáskönyvében is. Csak két példát emelünk ki: a III. Cent. XXIX. és az I. Cent. LV. emblémák ábrázolásai és jelmondatai („*Firmat sol, educat imber*”) — „*Verna rigant pluuiis langventes nubila flores.*” — „*Langvescunt flores radiis solaribus vsti, per pluuias soliti tollere sponte caput.*” (Vö.: 11—12. kép) képi elemeikkel és szójegyeikkel szervesen be-

11. kép

LV. 57
COELI BENEDI-
CTIO DITAT.

*Verna rigant pluuiis languentes nubila flores,
Nos Pater, aetherei Flaminis imbre fovet.*

12. kép

illeszkednek abba a jelképrendszerbe, amelyből Comenius is merített emblémájának és jelmondatának megalkotásakor. Hogy Comenius mennyire jól ismerte a szimbólumok világát, azoknak jelentésfunkcióit, nemcsak emblémája bizonyítja, hanem az Orbis Pictus több ábrázolása is. Az *érlelő*, a *nevelő nap*, napsugár ábrája, mint szimbolikus jelképelem kap szerepet az Orbis I. fejezetének (invitatio) ábrázolásán is (vö.: 13. kép). A nevelés funkcióját képileg értelmező ikonologiai ábrázolásokon is gyakran jelentkezik ez a jelképi elem. Ezt bizonyítja 14. képünk rajzi eszköztára, és a hozzá társított alábbi szöveg: „Puerorum educatio similis est culturae, qua in plantis utimur . . .” [J. B. Boudard: *Iconologie*, Párma, 1759. I. (172)].

Ha Comenius munkáinak, tankönyveinek különböző kiadásait alaposabban szemügyre vesszük, az is feltűnik, hogy a címlapokon az emblé-

mák ábrázolási formája és módja bizonyos változásokon ment keresztül; a jelmondat nyelvi formája, szerkezete azonban nem változott. Az embléma képi elemei elsősorban azért változtak, mert amilyen mértékben felledkeztek meg a tankönyv szerkesztői, kiadói a rajzi elemek és az ábrázolás sajátos szimbólumrendszerének funkciójáról, úgy változott át az ábrázolás inkább a szemet is gyönyörködtető képpé. Az ábrázolás a *kép* szerepét kezdte betölteni, s háttérbe szorult a képi elemeknek a szimbólumrendszerben nyert szerepe. Egyre zsúfoltabbá vált a rajzi elemekben az ábrázolás. (Vö.: 15. kép.) Az első emblémák rajzi formájukban, ábrázolási módjukban nem díszítő célokból formálódtak kerek egész ábrázolássá. Ludvig Keller olyan képi elemekre is felhívja a figyelmünket, amelyekről eddig nem szóltunk. Szerinte a legelső comeniusi emblémákon jól kivehető *barlang*, illetőleg *sírbolt*, *pokol* rajza is egyértelműbb szimbolikus értelmet hordozott, s a világ, a fény; a pokol, a sötétség szembenállására és küzdelmére is utalt (L. Keller: Monatshefte der Comenius-Gesellschaft, 1892. 170.). A későbbi ábrázolásokon ezek a rajzi elemek háttérbe szorultak, elmosódtak. Annál nagyobb és feltűnőbb funkciót kaptak a *kozmosz* és a *földi élet* jelenségeit, elemeit ábrázoló rajzi elemek.

Még inkább nagyobb szerepet kaptak Comenius emblémáján a díszítő rajzi elemek akkor, amikor a különböző comeniusi jubileumok alkalmából készített művészi érmekre is felkerült a comeniusi embléma. Ebből a szempontból különösen művészi formát nyert Comenius emblémája a berlini Otto Oertel emlékérmén, amelyet 1892-ben készített Comenius születésének 300. évfordulója tiszteletére. Tetszetős formájú az az emblémaváltozat is, amelyet a nemzetközi Comenius-társaság készíttetett magának és folyóiratának, s a *Monatshefte der Comenius-Gesellschaft* címoldalain

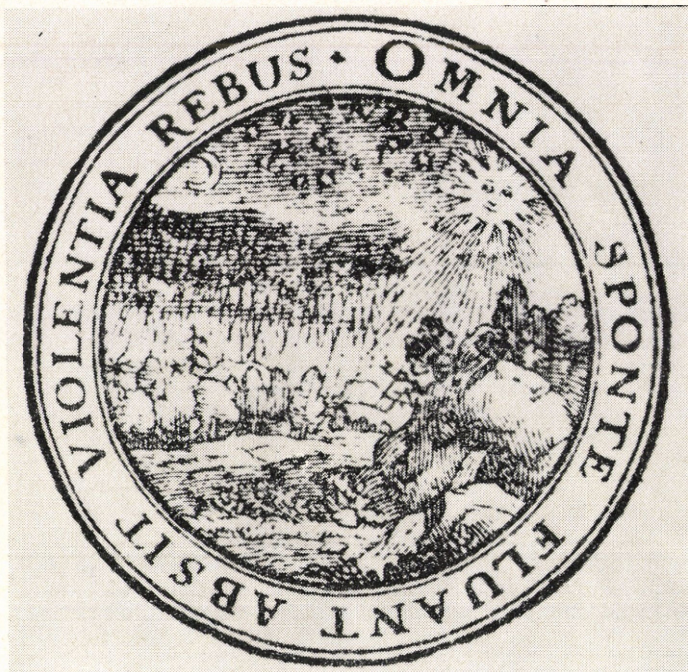
13. kép

14. kép

is rendszeresen megjelentetett. (Vö.: 16. kép.) (L. Labek: J. A. Komensky v Numismatice. Acta Comeniana, 1962. XXI. (1). 37—43.; Leonard Forster: Comenius und die Emblematik. Acta Comeniana, 1960. XIX. (2), 218—219.)

Újabban, ismét csak a comeniusi évfordulók alkalmából és tiszteletére készült művészi ábrázolásokon is felhasználják díszítő eszközként Comenius emblémáját, ábrázolását, s valóban a szemnek tetszetős formában alakultak és rendeződtek át az eredeti comeniusi embléma rajzi elemei ezeken az alkotásokon. Ezt példázza pl. V. Kubašta rajza is. (Vö.: 17. kép.)

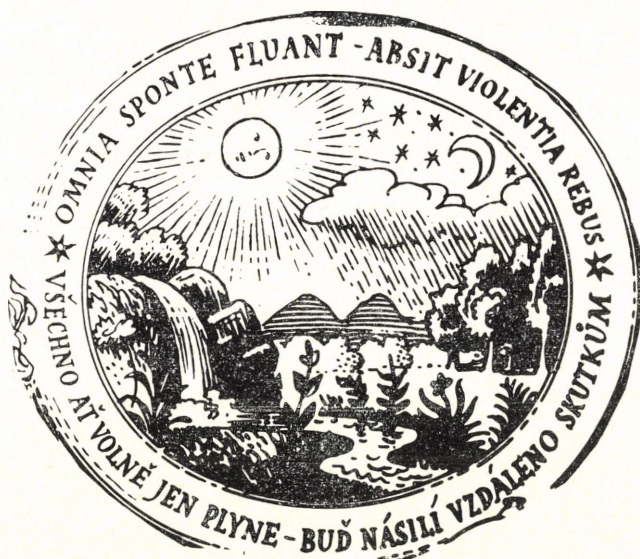
15. kép

16. kép

17. kép

18. kép

Cikkünk közlésével két célt kívántunk szolgálni, egyrészt az eddig kevésbé ismert *tudománytörténeti forrásanyagra* hívtuk fel a figyelmet, másrészt Comenius emblémája jelképrendszerének megértéséhez, értelmezéséhez is segítséget próbáltunk nyújtani azoknak, akik azt is tudni akarják, miért, milyen didaktikai célok szolgálatában jelent meg rendszeresen Comenius emblémája műveinek, tankönyveinek címlapján.